

Ռաֆիկ Նահապետյան

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾՎԱԾՔԵՂԵՆԸ ԱՐԱՔ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱԴԱՐՅՈՐԴՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (IX-XV ԴԴ.)

Հայաստան, որդան կարմիր, գործվածքեղեն, գորգագործություն, ջուլհակություն, զգեստներ, մետաքսե կտորեղեն, արաք աշխարհագիր, եվրոպացի ճանապարհորդ

Հայոց գործվածքեղենի մշակույթի վերաբերյալ հրատարակված ուսումնասիրությունների¹ թիվը թեև այնքան էլ մեծ չէ, բայց ծավալուն աշխատանք է արված պատմական սկզբնաղբյուրների ու հայկական հնագույն գործվածքեղենի պահպանված նմուշների բացահայտման, պատմամշակութային նշանակության կարևորման ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, սույն հոդվածում փորձ է արվում հնարավորինս ամբողջական ու համահավաք ներկայացնել միջնադարյան գործվածքեղենի արտադրության վերաբերյալ եղած աղբյուրագիտական հավաստումները:

Միջնադարյան հայ ազգագրական նյութերի գրանցման տեսակետից կարևոր է արաք և եվրոպացի ճանապարհորդների ներդրումը, որոնք, լինելով առևտրական տարբեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև առաջնորդվելով իրենց երկրների քաղաքական շահերով՝ շրջել են Արևելքի երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում՝ հումքի աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ փնտրելու նպատակով: Դրա հետ մեկտեղ շրջագայությունների ընթացքում նրանք գրի են առել պատմական և ազգագրական չափազանց կարևոր վկայություններ Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք ճշտվել և շրջանառության մեջ են դրվել ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի հայ մատենագրության, այնպես էլ օտար աղբյուրներում եղած նյութերի հիման վրա: Հայերի և Հայաստանի մասին մեզ են հասել ուղեգրություններ, դիվանագիտական զեկուցագրեր, առևտրական գործարքների տեքստեր, ուսումնասիրություններ և այլն: Դրանցում կան բացառիկ նյութեր, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական կյանքին, մշակույթին, աշխարհագրական միջավայրին ու սովորություններին: Կասկածից վեր է, որ հրատարակված ոչ բոլոր նյութերն են պատշաճ ուսումնասիրվել ու գնահատվել:

Հայաստան այցելած արաք և եվրոպացի ճանապարհորդների ուշադրությունը հատկապես գրավել է տեղի գործվածքեղենի արտադրությունը, որին հատուկ էր ներկելու, դաջելու բարձր արվեստը, նրբահյուսությունը: Հայաստանում գործածված ամենաարժեքավոր և ճանաչված ներկը եղել է «որդան կարմիրը», որով ներկում էին արքայական, իշխանական պատմուճաններ, վարագույրներ, գորգեր և այլն: Ղևոնդ

¹ Տես օրինակ, Վ. Ա. Աբրահամյան, Արիեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ., Եր., 1956, Բաբկեն Առաքելյան, Քաղաքները և արիեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, Եր., 1958, Վ. Ա. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1955, նաև Ռ. Նահապետյան, Արաք մատենագիրների ազգագրական վկայությունները հայերի մասին (Թ-ԺԴ դդ.), «Էջմիածին», Է, 2009, էջ 65-79:

Ալիշանի հիշատակմամբ՝ «ամենն ընտիր եւ ամենն մեծ ճանչած որդն կարմրոս, հռչակեալ իր շարափայլ գունով, թագաւորաց ծիրանիք և հրովարտակք կներկվէին»¹: Այդ ներկը օգտագործում էին նաև մագաղաթների վրա մանրանկարչական նուրբ աշխատանքներ կատարելիս:

Որդան կարմիր ներկը, որն արաբ մատենագիրներն ու աշխարհագիրները «կիրմիզ» էին անվանում, հռչակված էր Արևելքում, որ Հայաստանի հարևան և հեռավոր երկրներ էին արտահանում՝ տեղում ընտիր մետաքսե և այլ կտորներ ներկելու համար²: Կարմիր որդը, որ նույն «ղըրմըզն» է, ռուսերեն՝ կամ , վրացերեն՝ «բուժղենդի», հունարեն՝ kokkinon, լատիներեն՝ cocus, հնում Հայաստանում արտադրվող և համաշխարհային շուկա արտահանվող հիմնական նյութերից էր³: Որդան կարմիր ներկի և հայկական միջնադարյան գործվածքեղենի մասին օտար մատենագիրների տեղեկությունները հավաքել եւ թարգմանել են Բ. Խալաթյանցը, Յ. Թ. Նալբանդյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը⁴: Մասնավորապես IX դ. արաբ աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառգիրք» երկում «Արդաշաթը» համարվել է «Կիրմիզի՝ որդան կարմրի գյուղ», «Կիրմիզի ավան», «Կարյաթ ալ-Կիրմիզ»: Ըստ նրա տեղեկության՝ որդան կարմիր միջատից ստացված ներկով կերպասներ էին ներկում⁵: IX դարի արաբ մատենագիր Բալազուրի «Երկրների նվաճում» գրքում հռչակավոր «որդան կարմիր» ներկի ստացման հայրենիքն է համարվում «Արդիշաթը» (Արտաշատ), որը «Որդան կարմրի գյուղն է (Կարիատ ալ-Կիրմիզ)»⁶: X դարի պարսիկ արաբագիր աշխարհագրագետ Իբն ալ-Ֆակիհի «Գիրք երկրների մասին» (Քիթաբ ալ-Բուլդան) հինգ հատորով աշխատության մեջ բավականաչափ տեղ է տրված նաև Հայաստանին, նրա բնական հարստություններին, բուսական և կենդանական աշխարհին: Ըստ նրա՝ որդան կարմիրը այնքան հայտնի էր, որ հայերը պարծենում էին նրանով: «Սա մի կարմիր որդ է, որը հայտնվում է գարնանային օրերին և նրան հավաքում են, եփում, ապա նրանով ներկում բուրդը»⁷:

Հայկական որդան կարմիրը մեծ ճանաչում է ունեցել աշխարհում, քանի որ դրանով ներկված գործվածքները և մետաքսե կտորները գարնանալիորեն երկար ու ձիգ դարեր պահպանել են վառ կարմիր գույնը: Հայ ներկարարները գաղտնի են պահել,

¹ Ղ. Ալիշան, Հուշիկք հայրենեաց, հ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 52:

² Տե՛ս . , , 1955, էջ 163:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 84-85:

⁴ Տե՛ս «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», հավաքեց և թարգմանեց Բ. Խալաթյանցը, Վիեննա, 1919, «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Յ. Թ. Նալբանդյանը, Եր., 1965, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, Իբն Ալ-Ասիր, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1981, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 2005:

⁵ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Եր., 1965, էջ 14:

⁶ Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 271:

⁷ Նույն տեղում, էջ 502:

և, ցավոք, գրավոր աղբյուրներն էլ լռում են որդի ու ներկի ստացման տեխնոլոգիայի մասին: Առ այսօր այդ գաղտնիքը բացահայտված չէ:

Այժմ ներկայացնենք հայկական գործվածքեղենի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներում հիշատակված որոշ տեղեկություններ: Այսպես, IX դարի արաբ աշխարհագրագետ Ջահիզը (776-869)¹ «Գիրք մեծ քաղաքների ու երկրների հրաշքների մասին» և «Յայացք վաճառականության վրա» գրքերի հեղինակն է: Առաջին գրքից միայն պատառիկներ են պահպանվել, հիմնականում Յայաստանին վերաբերող հատվածները, իսկ երկրորդը կարելի է համարել տնտեսական աշխարհագրության ստեղծման մի յուրատեսակ փորձ: Այս գրքի «Ձգեստների ճանաչման և նրանց արժեքավորման մասին» գլխում թվարկվում են տարբեր երկրներից արտահանվող, թանկ գնահատվող ապրանքները. Յայաստանից հիշատակված են թաղիքներ, թամբեր, գորգեր, նուրբ փսիաթներ, գոտիներ, բուրդ², միայն Ամիդից՝ հյուսված զգեստներ, թաշկինակներ, նուրբ վարագույրներ, բրդե քող (շղարշ)³:

Այնուհետև խոսելով խալիֆայության մեջ արտադրվող ապրանքների մասին հիշատակում է, որ «լավագույն կահավորանքը, ամենաթանկն ու ամենաշքեղը հայկական միրիզգա (այժի մազե գործվածք) կարմիր փայլուն կահավորանքն է»⁴: Կահավորանք տվյալ դեպքում նշանակում է գորգեր, ծածկոցներ ու բարձեր: Յավաստում է, որ Մուսավվաքիլ խալիֆայի (842-861) օրոք հայ նախարարները ինչ-որ հարց լուծելու համար բարձրաստիճան պաշտոնյային կաշառելու նպատակով որպես ընծա Սամարա են ուղարկում բացառիկ շքեղ վրան՝ գորգերով, բարձերով⁵:

Ըստ արաբ մատենագիրների՝ հայկական գործվածքեղենի արտադրության նշանավոր կենտրոններ են եղել Դվինը, Անին, Կարինը, Երզնկան, Վանը և այլ քաղաքներ: Նրանց տեղեկություններից իմանում ենք նաև, որ ջուլիակությունը կամ անկվածությունը⁶ Յայաստանում եղել է եկամտի կարևոր աղբյուր: IX դարի արաբ պատմիչ և աշխարհագրագետ Յակուբին իր «Պատմություն» (Տարիխ) հանրագիտարանային գրքում գրում է, որ Յիշան խալիֆի (724-743) պատվերով պատրաստվում են հայկական մետաքսե փայլուն բանվածքներ, գունազարդ հայկական կտորեղեն և զգեստի տարբեր տեսակներ⁷: Իսկ Իբն Խալդունը հայտնում

¹ Ալ-Ջահիզը հեղինակ է նաև «Գիրք կենդանիների մասին», որտեղ նա հաղորդում է կենդանաբանական, մարդաբանական ու ազգագրական բնույթի բազմաթիվ տեղեկություններ (տես նույն տեղը, էջ 419):

² Տես նույն տեղը, էջ 428:

³ Տես նույն տեղը, էջ 427:

⁴ Տես նույն տեղը, էջ 427-428:

⁵ Տես նույն տեղը:

⁶ Բրդից, բամբակից, վուշից, կանեփից, մետաքսից գործվածքներ արտադրելու արհեստը միջնադարյան Յայաստանում հայտնի է եղել մի շարք անուններով: Ժողովրդի մեջ առավել գործածական է եղել է կտավագործություն եզրույթը, իսկ արհեստավորը կոչվել է կտավագործ: Գրական լեզվում ավելի գործածական էր ոստայնանկություն եզրույթը, դրան համապատասխան արհեստավորն էլ կոչվել է ոստայնանկ: Ավելի հին են անկված, անկվածագործություն եզրույթները: Յամենատաբար ավելի նոր է, միջին դարերում գործածվող ջուլիակ՝ պարսկերենից փոխառյալ եզրույթը (տես Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Յայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, էջ 268):

⁷ Տես Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 361:

է, որ VIII դարի 80-ական թթ.՝ Մահդի և Չարուն-ալ Ռաշիդ խալիֆների ժամանակ, Չայաստանի՝ Բաղդադի իշխանությանը վճարած բնատուրքերի ցուցակում նշված է քսան գորգ (խալի)¹: Գորգագործությունն այնքան զարգացած էր, որ իբրև բնահարկի տեսակ գորգեր էին ուղարկվում խալիֆայության արքունիք: Ուշագրավ է, որ արմանի կոչված գործվածքեղենը, Յակուբիի տեղեկացմամբ, գոյություն է ունեցել VIII-IX դարերում: Յակուբին «Գիրք երկրների մասին» աշխատության մեջ նշում է, որ Տիգրիսի ափին գտնվող Նահրաբան քաղաքում «պատրաստում են այն բանվածքի հենքը, որից հայկական (արմանի) կոչված տեսակներն են արտադրում: Այն տանում են Չայաստան, ուր մանվում և հյուսվում է»²: Ինչ վերաբերում է հետագայում Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում այդպիսի արտադրության գոյությանը, ապա այդ մասին կան հարուստ վկայություններ X դարի արաբ աշխարհագրագետների երկերում:

Դվինում արտադրված գործվածքների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս արաբ աշխարհագրագետներից ալ-Իսթախրին, որը X դարի արաբական աշխարհագրական գիտության առաջին և ամենամշակվող ներկայացուցիչներից էր: Նրանից մեզ է հասել «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» երկը, որտեղ մանրամասն նկարագրվում են այն բոլոր երկրները, որոնք, ըստ նրա, մահմեդական աշխարհի մաս են կազմել: Գրքում բացառիկ ուշագրավ տեղեկություններ կան Չայաստանում արտադրվող գործվածքեղենի և որդան կարմիր ներկի մասին: Նա գրում է. «Դվինը (Դաբիլ) Արդաբիլից մեծ քաղաք է և Չայաստանի մայրաքաղաքն է. նրանում է կառավարիչի նստավայրը (Դար ալ-իմարա), ինչպես Առանի կառավարիչի նստավայրը Պարտավում է, իսկ Ատրպատականի կառավարիչի նստավայրը՝ Արդաբիլում: Ունի պարիսպ, և քրիստոնյաները նրանում մեծաթիվ են»³:

X դարի մեկ այլ արաբ աշխարհագիր՝ ալ-Իսթախրի գործի շարունակող իբն-Չաուկալը, 943-973 թվականներին որպես վաճառական Բաղդադից մեկնել ու այցելել է բազմաթիվ երկրներ՝ Չնդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, բնականաբար եղել է Չայաստանում: Չիացնունքով նկարագրելով Դվինի՝ իբրև Չայաստանի վարչական կենտրոնի հայ բնակչությամբ բազմամարդ և բարեբեր լինելը, գրում է, որ «Դվինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից (միրիզգա)» և բրդից գործվածքեղեն, ինչպես գորգեր (բուսութ), բարձեր (վասիդ), նստելու բարձեր (մակաիդ), ծածկելու (թամբի) գորգեր (անմաթ), շալվարի գոտիներ (տիքաք) և հայկական այլ արտադրանքի (ասնուֆ ալ-արմանի) տեսակներ, որոնք ներկվում են որդան կարմիրով⁴:

Այնուհետև նույն հեղինակը գրում է. «Այս քաղաքներում [նկատի ունի Խլաթը, Դվինը, Նփրկերտը] ու նրանց գավառներում արտադրվում են ապրանքներ (տիջարատ) արտահանման համար և անհրաժեշտ շատ բաներ, ինչպես արջառ ու

¹ Տե՛ս Վ. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Չայաստանում, էջ 28:

² Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 475:

³ Նույն տեղում, էջ 571:

⁴ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 630:

ոչխար և գործվածքեղեն, որոնք ամեն կողմ ուղարկվում են, հայկական կոչված ընտիր կահավորանք (ֆարշ), շավվարի գոտիներ (տիքաք), որոնք Սալմաստում արտադրվածի նման են և վաճառվում են ամեն մեկը մի դիմարից մինչև տասը դիմար, աշխարհի ոչ մի մասում նմանը չկա. նաև հայկական (արմանի) թավշակերպ (մահֆուր) նստելու բարձեր (մակաիդ), երկար գորգեր (անխախ), որոնք նմանը չունեն իրենց քանակով ու որակով, ինչպես կանացի քողեր (սաբանիյատ), վարագույրի բրդե կտորներ (մակարիմ), գլխի թաշկինակներ (մանադիլ), որոնք պատրաստվում են Նփրկերտում և Հայաստանի այլ մասերում»¹: Միջնադարյան արաբալեզու սկզբնաղբյուրներից հայտնի է նաև, որ խալիֆաթի ընդգրկած հայկական տարածքում լավագույն հատկանիշներով աչքի էր ընկնում հայկական բուրդը, որով էլ հենց մեծապես պայմանավորված են եղել գործվածքեղենի որակական բարձր հատկանիշները:

X դարի արաբ աշխարհագրագետ Մուկադդասին (946/47- 1000) ճանապարհորդել է գրեթե բոլոր արևելյան երկրներում, որոնք նա բաժանել է արաբական և ոչ արաբական (աջամ) երկրների: Երկրորդ խմբի մեջ է նաև Հայաստանը: Հայաստանը, Վրաստանը, Առանը (Աղվանք) և Ատրպատականը, որ արաբական խալիֆայության գլխավոր վարչական բաժանմամբ մտնում էին, այսպես կոչված, հյուսիսային փոխարքայության մեջ՝ Իկլիմ ալ-Ռիհաբ (Ընդարձակ հովիտների երկրամաս) անվանումով, նրա հավաստմամբ «ունի շատ առավելություններ, նրանում առատ են մրգերը, խաղողի որթերը, գները ցածր են, ծառերը խիտ, նրա միջով գետեր են հոսում, լեռների վրա մեղր կա, իսկ դաշտերում արիեստանոցներ, տափաստանները լի են ոչխարի հոտերով... Այս երկրամասը Իսլամի (թագավորության) համար մի զեղեցկություն է: [Այստեղ] արտադրվում են բրդե գործվածքներ, զարմանահրաշ գոտիներ, ուր որդերը կարմիր ներկ են տալիս (կիրմիզ): Հնարավոր չէ տալ նրա նկարագրությունը: [Այստեղ] մեկ ոչխարի գինը երկու դիրհեն է, հացի երկու նկանակը մեկ դանկ է, իսկ պտուղները ոչ հաշվում են, ոչ կշռում: Միաժամանակ սա մի կարևոր սահմանային ամրություն է (սադր) և ազնիվ երկիր: Ունի օգտակար ապրանքներ, հին գավառներ, հորդառատ գետեր, արժեքավոր գյուղեր, հրաշալի առանձնահատկություններ և հյութեղ մրգեր»²: Մուկադդասին հիացնումնքով է խոսում Հայաստանում արտադրվող գործվածքեղենի մասին. «Այստեղ արտադրվում են վարագույրներ, բրդե բարձրարժեք գորգեր (ղազալի): Նա ունի բազում հատուկ արտադրանքներ»³:

Թվարկելով հայկական քաղաքները՝ Մուկադդասին նշում է. «Նրա մայրաքաղաքն է Դվինը (Դաբիլ) և նրա քաղաքներն են Բաղեշը, Իսլաթը, Արճեշը, Բերկրին և այլն: Նրանցից Դվինը կարևոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ (միջնաբերդ): Նրանում շատ են բարիքները, անունը հռչակված է, բուրդը նշանավոր է, հայտնի է իր հնագույն մահուդով»⁴: Այնուհետև հավելում է. «Դվինից արտահանում են բրդե զգեստներ,

¹ Նույն տեղում, 632-633:

² Նույն տեղում, 650:

³ Նույն տեղում, էջ 651:

⁴ Նույն տեղում, էջ 653:

գորգեր, երեսի բարձեր, թամբի կարպետներ, գոտիներ: Նրանց գոտիների, թավչապատ գործվածքների, որդան կարմիր ներկի (կիրմիզ), թամբի կարպետների, ներկերի զուկալ (ռուկալ) կոչված պտղի, կասբույա ձկան, տառեխ (թռիխ) կոչված ձկան մմանը չկա, ունեն թուզ և շագանակ, որոնք շատ ընտիր են»¹: Նա նույնպես հիշատակելով որդան կարմիրը՝ այն անվանում է «կիրմիզ», որի հայրենիքը համարվում է Արարատյան դաշտավայրը, մասնավորապես Արտաշատի և Դվինի շրջակայքը: Աշխարհագրագետը ակնատես է եղել որդան կարմրի հավաքմանը և այդ մասին գրում է. «Նրա մոտ [Դվինի] կա մի սև ժայռ, որից յուղ է ծորում, որով բուժվում են: Նրա [ժայռի] մոտ լինում է որդան կարմիր [կիրմիզ]: Սա մի որդ է, որը երկրի վրա երևում է, և կանայք զնալով նրա մոտ, հավաքում են պղնձե (ասեղով), որն իրենց հետ է լինում, ապա դնում են փռի մեջ»²:

Ուշագրավ է, որ X դարի արաբագիր ամանուն տաջիկ մի ուղեգրող ևս հիացմունքով է նկարագրել Հայաստանից արտահանվող գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքները, նշելով դրանց ցանկը՝ հացահատիկ, ձուկ, մեղր, բամբակ, մետաքս, ներկեր (որդան կարմիր), աղ, մոմ, գորգեր, կարպետներ, բրդե հագուստներ, խոնջաներ, գոտիներ և այլն³:

X դարի արաբ ուղեգիր իբն-Ֆադլանի հավաստմամբ Կամայի բուլղարական թագավորի արքայական վրանում, որտեղ հազար մարդ կարող էր տեղավորվել, հատակին փռված էին մեծ մասամբ հայկական գորգեր⁴:

Արաբ մատենագիր Մուհամմեդ Բարիախիմի տեղեկության համաձայն 911 թ. «Եմիր Աբուսաջը Մուկտադիր խալիֆին (Հայաստանից) ուղարկեց 400 ձի, 30 հազար դիմար և յոթ հայկական գորգ, գորգերից մեկը 60 կանգուն երկարություն և 60 կանգուն լայնք ուներ, այդ գորգի վրա աշխատել էին տասը տարի»⁵: Եթե այդ ժամանակ գործածվող կանգունն 0,51-0,52 մետր է, ապա գորգի երկայնքն ու լայնքը կկազմի մոտ 31 մետր, իսկ մակերեսը ավելի քան 960 քառակուսի մետր: Որպես տարեկան հարկ արաբական խալիֆայությունը Հայաստանից ստանում էր 20 գորգ⁶:

XI դարի արաբ ճանապարհորդ իբն-Բատուտան էլ, հիշատակելով Երզնկայում արտադրված նուրբ կտորները, գրում է, որ «Արզանջան [Երզնկան] մեծ ու շեն քաղաք է, նրա բնակիչներից մեծագույն մասը հայեր են... այնտեղ կան լավ կարգավորված շուկաներ, այնտեղ շինում են գեղեցիկ կերպասներ, որոնք կրում են նույն քաղաքի

¹ Նույն տեղում, էջ 656:

² Նույն տեղում, էջ 657:

³ Տես Յ. Փափազյան, Ամանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X) դար, «Տեղեկագիր», 1953, N 5, էջ 73-86:

⁴ Տես . . . , . . . , 1939, էջ 73:

⁵ . . . , . . . , 1939, ժամոթ.165, էջ 237-238:

⁶ Տես . . . , . . . , 1903, էջ 150:

անունը: Այնտեղ կան նաև պղնձի հանքեր, որով շինում են ամաններ և «բայսուներ»՝ նման աշտանակի»¹:

XI դ. արաբ մեկ այլ մատենագիր Աբու-Ֆազլ Բեյհակին իր «Թարիխի Բեյհակի» («Բեյհակի պատմությունը») աշխատության մեջ գրում է, որ Խորասանի Ղազնևյան կառավարիչ Աբու-Ֆազլ Սուրի Սուիզը Ղազնևյան սուլթան Մասուդին 500 բեռ, այդ թվում հայկական (արմանի) գորգեր, նվերներ է տանում: Հայկական գորգերը հիացմունք են պատճառել էմիրի պալատականներին²:

XIII դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ - Ասիրի «Ալ-Քամիլ Ֆիլ-Տարիխ» (Լիակատար պատմություն) բազմահատոր աշխատության մեջ Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկությունները վերաբերում են VII-XIII դարերին: Այս և նման հիշատակությունները հիմք են տալիս ասելու, որ հայկական բրդյա գործվածքեղենը և մետաքսեղենը միջնադարյան Հայաստանի զարգացած արհեստագործական արտադրանքներից է եղել և անգամ արտահանվել է Արաբական խալիֆայություն և Բյուզանդական կայսրության երկրներ:

Հայ ջուլիակները մեծ անուն են հանել արաբական երկրներում, և արաբ մատենագիրները գովեստով են խոսել նրանց մասին իբրև շատ հմուտ արհեստավորների: XII-XIII դարերի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտը (1178-1229) խոսելով Եգիպտոսի Ասիուք քաղաքում անկվածագործության զարգացած լինելու մասին՝ առանձնահատուկ նշում է, որ այստեղ կան շատ հայ ջուլիակներ³: Եգիպտոս գաղթած հայերը հատկապես զբաղվել են գորգագործությամբ: Ինչպես հայտնի է, «Ֆաթիմյան խալիֆներից Մուստամզարի օրոք (1036-1094 թթ.) հայազգի վեզիր Պատր-էլ-Կամալին Եգիպտոսի վաճառականությունը և արվեստները ծաղկեցնելու համար ընդունում է հազարավոր հայ գաղթականների»⁴:

Յակուտը գորգի՝ Արևելքում տարածված խալի⁵ անունը կապում է Կարին քաղաքի հետ: Նա ասում է «Կալիկալա (Կարին) քաղաքում մի տեսակ գորգ են պատրաստում, որն իր (քաղաքի) անունով կոչվում է խալի»: Այս վկայությունը կարևոր է այն տեսակետից, որ Հայաստանը համարվում է խալիի արտադրության հայրենիք: Նույն Յակուտը Վան քաղաքի մասին խոսելիս նույնպես վկայում է, թե «այնտեղ գորգեր են պատրաստում»⁶:

Արաբական աղբյուրների հիշատակությունների համաձայն՝ գորգագործությունը Հայաստանում, տնային արհեստ լինելուց բացի, եղել է քաղաքներում բարձր զարգացման հասած արհեստի արտադրանք⁷:

¹ Տե՛ս Իբն Բատուտա, Պատմություն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Եր., 1940, էջ 30:

² Տե՛ս , . 1, .., 1939, էջ 238:

³ Տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 19-20:

⁴ Ն. Մ. Աղազարմ, Նօթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ, Կահիրե, 1911, էջ 14:

⁵ *Գորգ բառի փոխարեն տարբեր ժամանակներում գործածվել են արկանելի, կապերտ, խալի, անկված, բազմական և այլ բառեր:

⁶ Տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 96-97:

⁷ Տե՛ս Բաբկեն Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 290-295:

Այսպիսով, արաբական սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ հայկական գորգերը, կերպասեղենը, ներառյալ ամբողջ գործվածքեղենը Խալիֆաթի ժամանակաշրջանում գերիշխում էին ամբողջ Արևելքի շուկաներում և, որ հատկապես կարևոր է, դարձել էին ընդօրինակման առարկա ու ճանաչված էին որպես «հայկական գործվածք»: Ընդհանուր առմամբ, եղած տեղեկություններից երևում է, որ միջնադարյան Չայաստանում գործվածքեղենի մշակույթը հատկապես զարգացած էր Բարձր Չայքում, Այրարատում, Արցախում, Սյունիքում, Վասպուրականում: Արաբական աղբյուրներից պարզվում է, որ գործվածքեղենի, հատկապես գորգերի արտահանման կենտրոններից կարևորագույնը Դվին քաղաքն էր, իսկ միջնադարում՝ Կարինը, Երզնկան, Վանը, Անին, Արծնը և այլն: Դրանք հայտնի էին Արևելքում՝ Եգիպտոսից մինչև Միջին Ասիա: IX-XIII դարերում համարվում էին հարստության և հասարակության մեջ անհատի գրաված դիրքի չափանիշ: Հիրավի, բնակարանը, պալատը գորգերով կահավորելը, հյուրեր ընդունելիս գորգեր փռելը, հարսի օժիտում պարտադիր գորգեր ունենալը, նմանապես գորգով ծածկված սեղանին դնելը կիրառական և ծիսահմայական նշանակություն են ունեցել չարքերից ազատվելու, առողջություն, արգասավորություն, բարեկեցություն ապահովելու խորհուրդ: Տարբեր մի նպատակի համար գործածվող գորգերին բնորոշ են եղել ուրույն չափերը, գույնը, զարդանախշերը, հորինվածքը, որոնք պահպանվել են երկար ժամանակ:

Եվրոպացի հեղինակները ևս հայերի ու Չայաստանի մասին թողել են ուշագրավ տեղեկություններ, շատ շահեկան, անգամ բացառիկ նյութեր, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական և քաղաքական պատմությանը, դավանաբանական ու մշակութային հարցերին: Չայագիտության մեջ նրանց ժառանգությունը դեռևս ամբողջականորեն ուսումնասիրված չէ, թեև առանձին հեղինակներ անդրադարձել են այս կամ այն վկայությանը: Նրանցից կարելի է հիշատակել Գ.Վ.Ջարբհանալյանի¹, Կ.Կոստանյանցի², Վ.Վ.Բարտոլոդի³, Լեոյի⁴, Յ.Ս.Անասյանի⁵, Ա.Յովհաննիսյանի⁶, Մ.Կ.Ջուլալյանի⁷ և այլոց աշխատությունները: Նշված հեղինակները հիմնականում անդրադարձել են քաղաքական, դիվանագիտական, կրոնադավանաբանական հարցերին: Մեր խնդիրն է արհեստագործական մշակույթը, մասնավորապես գործվածքեղենի արտադրությունը: Ըստ այդմ, մեզ համար եվրոպացի ուղեգրողների վերաբերյալ

¹ Տես Գ. Վ. Ջարբհանալյան, Ուսումնասիրություններ հայ լեզուի եւ մատենագրութեան ի Արեւմուտս, Վենետիկ, 1895:

² Տես Կ.Կոստանյանց, Չայագիտութիւնն Արեւմտեան Եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910:

³ Տես . . . , . . . , 1925:

⁴ Տես Լեո, Չայոց պատմություն, հ. 3, Եր., 1946:

⁵ Տես Յ. Ս. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Չայաստանում, Եր., 1961:

⁶ Տես Ա. Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք II, Եր., 1959:

⁷ Տես Մ. Կ. Ջուլալյան, Արևմտյան Չայաստանը XVI- XVIII դդ., Եր., 1980: Նույնի՝ Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Չայաստանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, թիվ 2, էջ 56-72:

հիմնական աղբյուրը Յովհ. Յակոբյանի «Ուղեգրություններ» աղբյուրագիտական աշխատությունն է¹:

Եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ հիշատակությունների, ըստ որոնց ջուլիակությունը հայ բնակչության ամենակարևոր և տարածված արհեստներից էր: Այսպես, ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուքը (1215-1270) մոնղոլական տիրապետության տակ գտնվող երկրներում 1253-1255 թթ. շրջագայելիս հանդիպում է մի հայ վաճառականի, որը պարապում էր կտավագործությամբ, և դժգոհ մնալով նրանից՝ ասում է. «Մի գիր անգամ չի ճանաչում և արհեստով կտավագործ է, ինչպես ստուգեցի վերադարձիս նրա սեփական երկրում»²: Ռուբրուքը մի հայ վաճառականի է հանդիպել Մանգու խալիֆի արքունիքում, (Կարակորում մայրաքաղաքում): Եվրոպացի ճանապարհորդը նշում է նաև, որ Մանգու խանի պալատի արևելյան ծայրին կար մի բնակարան՝ փոքրիկ մի խաչ վրան, ներս մտնելով՝ գտնում է գեղեցկորեն զարդարված մի խորան: Այստեղ եղել է ոսկյա մի կերպաս՝ վրան ասեղնագործված Փրկչի, Կույսի, Յովհաննես Մկրտչի և երկու հրեշտակների պատկերները՝ հագուստները ընդելուզված մարգարիտներով, նաև արծաթյա մի մեծ խաչ՝ հրեշտակները և կենտրոնը գոհարազարդված³: Նկարագրում է նաև հայ վաճառականի կրած զգեստները. «Նա հագել էր ամենակոպիտ մազե կտորից մի վերարկու, որ հասնում էր իր ուլոքի կեսին և որի վրա կրում էր սև մետաքսյա մի ուրար և իր մազե վերարկուի տակն ուներ երկաթյա մի գոտի»⁴:

Իտալացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (1254-1325) համաշխարհային հանրությանը հայտնի է իր «Ուղեգրություն» գրքով, որում ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Յայաստանի և Կիլիկիայի հայ բնակչության կենցաղամշակութային կյանքի վերաբերյալ: Նա 1271-1295 թթ. Չինաստան կատարած ճանապարհորդության ընթացքում լինելով Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունում, որին անվանում է Թուրքենիա, հիշատակում է, որ այստեղի «հայերը հույների հետ խառն ապրում են քաղաքներում և գյուղերում, զբաղվելով առևտրով և արհեստներով: Փոքր Ասիայում ապրող [հայերը] հյուսում են աշխարհի ամենանուրբ և ամենագեղեցիկ գորգերը և նույնպես մեծ քանակությամբ մետաքս, որդան կարմիր

¹ Տես Յովհ. Յակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ - ԺԶ դարեր (1253-1582), Եր., 1932:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ Նույն տեղում, էջ 34:

⁴ Ռուբրուքը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս IX թագավորի կողմից ուղարկվել էր մոնղոլների խան Մանգուի մոտ: Յայաստանով անցնելիս եղել է Նախիջևանում, Երևանում, Մանազկետրում, Երզնկայում, Կամախում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Սիսում: Նրան հետաքրքրել են ոչ միայն պատմական անցքերը, այլև ազգագրական առանձին երևույթներ: Նրա հավաստմամբ՝ Նախիջևանում եղել է 80 հայ եկեղեցի, բայց իր ժամանակ մնացել են երկու փոքր եկեղեցի, որոնցից մեկում կատարել է իր ծննդյան տոնը (Յովհ. Յակոբյան, Աշխ., էջ 16): Նախիջևանի գեղեցիկ գյուղերում և քաղաքում բնակիչներն իրենց տներում պահելիս են եղել մի փայտյա ձեռք՝ խաչը բռնած, և մի վառվող ճրագ, դրված նրա առջև: Սովորություն ունեին խունկով տանից վանել չար ոգիներին: Խոսում է նաև սուրբ լեռան՝ Մասիսի մասին: Տեղի հայերը ասել են, որ պետք չէ բարձրանալ Մասիսը, մա աշխարհի մայրն է, Նոյյան տապանի հանգրվանը, ուստի նրա վրա բարձրանալը սրբապղծություն է: Երզնկա քաղաքի մասին խոսելիս, նշում է, որ 10 հազար հայտնի մարդիկ են կորել երկրաշարժից: Ակնարկ կա Սեբաստիա քաղաքում Քառասուն մարտիրոսաց (մանկաց) գերեզման ուխտատեղիի մասին (տես նույն տեղը, էջ 16-24) և այլն:

և ուրիշ գույներով և առատությամբ ուրիշ կտորեղեններ»¹: Այն նուրբ և հարուստ գորգերը, որոնց մասին խոսում է ճանապարհորդը, թուրքերի կողմից Փոքր Ասիան նվաճելուց և տեղական հայ և հույն բնակչությանը այլ երկրներ հեռանալուց հետո այլևս չեն արտադրվում, թեև ավելի կոպիտ տեսակի կարպետներ ու գորգեր գործվում են հայաշատ Սեբաստիայում և այլ քաղաքներում²:

Նա երկու անգամ անցել է Հայաստանով՝ Այաս-Կեսարիա-Սեբաստիա-Երզնկա-Մուշ-Մերդին երթուղով: Վերադարձել է Թավրիզ-Սևանա լճի ավազան-Էրզրում-Բաբերդ-Տրապիզոն երթուղով³: Եվրոպացի վաճառականը Կիլիկիանանվանում է Փոքր Հայաստան: Նրա բնութագրմամբ՝ «երկիրը կառավարվում է մի թագավորով, որ իր երկրամասում պահպանում է արդար վարչություն, բայց ինքն էլ հպատակ է թաթարին: Երկիրը ունի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, և ամեն ինչով առատ է... մեծ երկիր է ամեն տեսակ գազանների ու թռչունների որսորդության տեսակետից: Հին օրերում այնտեղի ազնվականները քաջարի մարդիկ էին և զենքով կատարում էին հերոսական գործեր: Նրանք ունին մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Լայաս (Այաս)»⁴: Այս քաղաքը նա համարել է միջազգային առևտրի հանգուցակետերից մեկը՝ ավելացնելով, թե «բոլոր համեմեղեղները և մետաքսյա ու արծաթյա կերպասները և ուրիշ արժեքավոր անոթներ, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը»⁵: Այստեղ վերաբերյալ հայտնում է նաև, որ «Վենետիկի, Ջենովայի և ուրիշ երկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները, կամ գնելու՝ ինչ որ իրենք պետք ունին»⁶: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորը (1187-1219) մի հրովարտակով, որ թվագրվում է 1188 թ.դեկտեմբերի 23-ով, արտոնում է ջենովացիներին Այասից արտահանել Եվրոպա ձի, ջորի, կերպասեղեն, գորգեր և ուրիշ բաներ, նշանակում է «մասնավոր մաքս ամեն մեկ արտահանվող առարկայի վրա»⁷: Արևելք մեկնողները իրենց ճանապարհորդությունը սկսում են հիմնականում հենց այս քաղաքից:

Մարկո Պոլոն Մեծ Հայաստանը նկարագրելիս ասում է. «Այս մի մեծ երկիր է: Սկսվում է մի քաղաքից, որը կոչվում է Արզնգա (Երզնկա), ուր հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները»⁸: Փաստորեն, նա հիացած էր Երզնկայի նուրբ կտորներով, որ նույնիսկ համարում է աշխարհի բեհեզների մեջ լավագույնը: Դրանից կարում էին ճոխ ու վայելուչ զգեստներ: Նույն կերպ խոսում է Մուշ և Մերդին հայկական քաղաքների մասին՝ հավաստելով. «[Մուշ և Մերդին քաղաքներում] արտադրվում է մեծ քանակությամբ բամբակ, որից շինում են մեծ մասամբ բեհեզ և ուրիշ կտորեղեն:

¹ Հովհ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

² Տեսնույն տեղը, ծանոթ. 1, էջ 47:

³ Տես նույն տեղը, էջ 36-64:

⁴ Նույն տեղում, էջ 44:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տես Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ծանոթ.1, էջ 47:

⁸ Նույն տեղում, էջ 48:

Ժողովուրդը արհեստավոր և առևտրական է»¹: Ուշագրավ է, որ Մարկո Պոլոյի ներկայացմամբ XIII դարում Մուշը բարգավաճ վիճակում էր: Առավել գովեստով է խոսում Թավրիզի մասին, նշելով, որ այնտեղ բնակվում են «հայեր, նեստորականներ, հակոբիկներ, վրացիներ, պարսիկներ, վերջապես Մուհամեդի պաշտողներ, որոնք վատ սերունդ են...: Թավրիզի մարդիկ իրենց ապրուստը ճարում են առևտրով և ձեռարվեստով, որովհետև հյուսում են տեսակ-տեսակ մետաքսյա և ոսկյա գեղեցիկ, արժեքավոր կտորներ»²: Այս և ուրիշ հեղինակների տեղեկությունների համաձայն՝ հայաշատ Երզնկայում, Մուշում, Մերդինում և հայկական այլ քաղաքներում արտադրվում էր բուկրամ՝ թանկարժեք բեհեզ, որն արտահանվում էր Արևմուտք և հարևան երկրներ³: Ուշագրավ ակնարկ ունի նաև Սևանա լճի գեղեցկության, նրա կենդանական աշխարհի, ձկնատեսակների մասին:

XIV դարի վերջերին և XV-ի սկզբներին իսպանացի Ռոյ Գոնսալես դի Կլավիխոյի ուղեգրություններում ևս ուշագրավ ազգագրական տեղեկություններ կան: Նա ճանապարհորդել է 1403-1406 թթ.: Ուղեգրողը 1403 թ. ուղևորվել է Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից Սամարղանդ ուղևորվելիս անցել է Սամսուն-Տրապիզոն-Երզնկա-Էրզրում-Ալաշկերտ-Բայազետ-Մակու-Խոյ-Թավրիզ-Թեհրան երթուղով և վերադարձել Թավրիզ-Խոյ-Ալաշկերտ-Թորթում-Իսպիր-Տրապիզոն ճանապարհով⁴:

Կլավիխոն պատմում է Տրապիզոնից Երզնկա, Երզնկայից Խոյ ճանապարհորդելու մասին, մանրամասն խոսում Երզնկա քաղաքի և այդտեղի հայ կառավարչի հյուրասիրության մասին, նկարագրում բնակիչների հագուստը, նիստուկացը: Նրա տեղեկության համաձայն «Երզնկայի ամբողջ դաշտը շատ բարեբեր էր, մշակում էին որդան տունկ և հացահատիկ: Ամեն քայլափոխին կային շատ գեղեցիկ պարտեզներ և այգիներ: Հայերն են շինել Արզինջանը, և քաղաքի պարտեզներում կարելի է տեսնել շատ տեղեր քարերի վրա փորագրված խաչի նշանը»⁵, որոնք, ըստ Վ. Բոյանի, ամենայն հավանականությամբ երկրագործական, այգեգործական բերքը պաշտպանող ցասման խաչեր են եղել⁶: Ճանապարհորդը հիշատակում է, թե

¹ Նույն տեղում, էջ 58

² Նույն տեղում, էջ 60

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Տես նույն տեղը, էջ 65-146:

⁵ Տես նույն տեղը էջ, 95: Միաժամանակ, բերում է այլ մանրամասներ. «Երզնկա քաղաքի բոլոր տներն ունեն տափակ կտուրներ, որոնցով մարդիկ կարող են անցնել մեկ տնից մյուսը, կտուրների վրայով, ինչպես փողոցից», «Քաղաքը շատ բազմամարդ է, և այնտեղ կարելի է տեսնել շատ գեղեցիկ փողոցներ ու հրապարակներ»: Նա ընդգծում է քաղաքի մարդաշատությունը, վաճառականության զարգացածությունը և խմելու ջրի լավ մատակարարումը: Կլավիխոն ուսումնասիրել է հայերի կրոնական պատկերացումները, պաս պահելու սովորույթը, պասի օրերին ձեթ ու կարմիր արյուն ունեցող ձուկ ուտելու արգելքը, Ջատկից մինչև Հոգեգալուստ ամեն օր միս ուտելու սովորությունը, համշենահայության շրջանում հարկադրական մահմեդականացումն ու զարմանալիորեն բարբերի վատացման հանգամանքները, Մակու քաղաքի շրջակա հայկական գյուղերի եկեղեցիների բակերի, գերեզմանատներում «շիրիմներն ու գերեզմանաքարերը խաչերով զարդարված լինելու սովորույթը, որ մի մարդու հասակի չափ բարձր էին ու շատ գեղեցիկորեն փորագրված և այլն» (նույն տեղում, էջ 138):

⁶ Տես Վ. Բոյան, Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1974, էջ 11:

«Մասիս լեռան ստորոտում, հովիտներում գտնվում է կարմիր որդան (kirmiz), որով մետաքսը ներկում են բոտրագույն»¹:

XV դարի եվրոպացի ճանապարհորդներից կարելի է առանձնացնել Վենետիկի քաղաք հանրապետությունից Ուզուն Չասամին ուղարկված երեք դեսպանների՝ Կատերինո Ձենոյի (1471-1474), Ջոզեֆա Բարբարոյի (1471-1478) և Ամբրոսիո Կոնտարինիի (1473-1477) գրի առած տպավորությունները:

Մասնավորապես Ջոզեֆա Բարբարոն Մերդին բնակավայրի մասին թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «Այսքաղաքը պարիսպ չունի և երեք քառորդ մղոն (1 մղոնը = 1000 քայլ) երկար է, ունի մոտերեք հարյուր տուն, լավ բնակված: Նրանք շինում են մետաքսյա և բամբակյա կտորեղեններ: Այստեղ հարգելի անձնավորությունների դիմավորման ժամանակ «ոտքերի տակ փռում են կապերտներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արժե հարյուր դուկատ»², ապա անդրադառնալով Մերդինից-Սղերդ ճանապարհորդությանը՝ նշում է Չասանքեֆ (Չըսնքեֆ) քաղաքի բլրի վրա կառուցված տեղադիրքի, բլրի ստորոտում բնակված քարայր բնակարանների մասին և հավելում. «[Քաղաքում] կան հյուսվածքեղենի վաճառականներ և ուրիշ արհեստավորներ, որովհետև քաղաքը մեծ անցուղարձ ունի»³: Նույն ճանապարհորդը արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նաև Սղերդի և նրա շրջակա գյուղերի բնակչության զբաղմունքի մասին. «Այդտեղի ժողովուրդն ապրում է հողագործությամբ, նրանք ունեն հացահատիկ, պտուղներ և շատ կտավե գործվածքներ, եզներ, ձիեր և բավականաչափ ուրիշ կենդանիներ, սրանցից զատ նրանք ունեն այծեր, որ ամեն տարի խուզում են և նրանց մազից շինում են կապերտ, այս պատճառով շատ խնամքով են պահում, պահելով նրանց [այծերին] վլացված ու մաքուր»⁴:

Եվրոպացի ճանապարհորդը նկարագրում է Տրապիզոնից մինչև Խոյ ընկած քաղաքների ու գյուղերի բնակչության զբաղմունքը, նշում է, որ այդ քաղաքներում և գյուղերում պատրաստում էին կտավ՝ «քաթան, կերպասներ, ասվի (շայախ), շատ գորգ և քիչ մետաքս»⁵: Իսկ Շամախու մասին գրում է. «Այս շատ լավ քաղաք է և ունի 4000-5000 տուն, և շինում են մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ, գտնվում է Մեծ Չայաստանում և բնակիչների մեծ մասը հայ են»⁶:

Առավել ուշագրավ հաղորդման հանդիպում ենք Լոնդոնի առևտրական ընկերության գործակալ Արթուր Էդուարդի թողած մի հիշատակությունում, ուր ասված է,

---

¹ Տե՛ս Դովի. Գակոբյան, Գլխ. աշխ, էջ 111: Այս նկարագրությունը ուղեկցվում է ամենայն հավանականությամբ հնագույն Արտաշատ քաղաքի ավերակների հիշատակմամբ. «[Մասիս] լեռան զառիվայրի վրա տեսանք մի ընդարձակ քաղաքի ավերակներ, ուր դարերից ի վեր թվում էր, թե բնակչություն չի եղել, և մի փարսախս հեռավորությունից (=5250 մ) ամեն կողմից այս մնացորդները տեսնվում էին: Մարդիկ մեզ պատմեցին, թե այս ավերակներն էին այն առաջին քաղաքի, որ հիմնված էր ջրհեղեղից անմիջապես հետո Նոյի և իր որդիների կողմից» (նույն տեղում):

² Նույն տեղում, էջ 182-183:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 198:

⁶ Նույն տեղում, էջ 199:

որ «Չայաստանի մի գյուղը՝ Գիլգաթը, Չալեպ է փոխադրում տարեկան 500 և երբեմն 1000 ջորու բեռ մետաքս»¹: Անգլիացի առևտրական Ջոն Նյուբերին 1578-1582 թթ. դեպի Արևելքի երկրներ կատարած ուղևորությունների ընթացքում Թավրիզում նկատել է, որ Չայաստանից բերված կտորեղենը մեծ գին ունի: Նա գրում է, որ Երզնկա և Էրզրում (Կարին) քաղաքներից այստեղ լավ ապրանք է բերվում. «Թավրիզում մի տեսակ մետաքս սաթին կա, ատլասս կոչված, որի յուրաքանչյուր կտորը ինը-տասը զազ (= 1 մետր կամ 1 1/4 արշին) երկար է և վաճառվում է կտորը երեքուկես մարչել (դահեկան) և լավագույնը չորս դուրուշ, որոնք Չայաստանի Երզնկա ու Էրզրում քաղաքների լավ ապրանք են»²: Նույն վաճառականը հիացմունքով է խոսում նաև Նախիջևանի մետաքսե կտորեղենի մասին³:

Այսպիսով, արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների թողած նկարագրությունները հավաստում են, որ Չայաստանում և հայաշատ այլ քաղաքներում ու գյուղերում IX-XV դդ. խիստ զարգացած ու բազմազան է եղել գործվածքների արտադրությունը, որը կոչված էր բավարարելու ոչ միայն տեղական սպառման, այլև երկրից դուրս հանվող ապրանքային արտադրության պահանջները: Չայկական գորգերի վայելած հռչակի և միջազգային առևտրի մեջ դրանց խաղացած դերի շնորհիվ է, որ հայկական «կարպետ» բառը անցել է ֆրանսերենին՝ *carpette* և անգլերենին՝ *carpet*՝ գորգ իմաստով⁴: Չայկական գործվածքը, ժամանակակիցների գնահատմամբ, միջազգային շուկայում մեծ հետաքրքրություն ու պահանջարկ է ունեցել ոչ միայն Արևելքում, այլև Եվրոպայում:

Ռաֆիկ Նահապետյան, Միջնադարյան Չայաստանի գործվածքեղենը արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.) – Չայաստանում և Արևելքի հայաշատ այլ բնակավայրերում IX-XV դդ., ի շարք այլ արհեստների, լավ զարգացած էր տարատեսակ գործվածքների արտադրությունը: Հողվածում մասնավորապես ի մի են բերվում արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների թողած պատմական և զոգագրական կարևոր վկայություններն այս մասին: Չայկական կերպասների, մետաքսի, գորգերի և գործվածքի այլ տեսակների համբավը տարածված էր շատ երկրներում: Եվ օտարերկրացի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրություններում որպես ականատեսներ ներկայացնում են հայկական գործվածքեղենի արտադրության նշանավոր կենտրոններում այս արհեստի զարգացած լինելը: Նրանք հատկապես ընդգծում են հայ արհեստավորների ներկելու, դաջելու բարձր արվեստը, գործվածքների նրբախյուսությունն ու շքեղությունը, որոնց շնորհիվ դրանք հնարավոր չէր շփոթել այլ երկրներում արտադրվածների հետ:

Рафик Нагапетян, Оценка арабских и европейских путешественников тканей Средневековой Армении (IX-XV вв.) –

IX-XV .. , . .

¹ Նույն տեղում, էջ 425:

² Նույն տեղում, էջ 453:

³ Տես նույն տեղը, էջ 454:

⁴ Տես Բ. Ն. Առաքելյան, նշվ աշխ., էջ 294:

Rafik Nahapetyan, Assessment of the fabrics of medieval Armenia by the Arab and European travellers – In the IX-XV centuries the production of various fabrics as well as other trades, was well developed in Armenia and in other settlements of the Orient where the Armenians lived.

The paper particularly sums up the historical and ethnographical important testimonies of Arab and European travellers on this issue. The fame of Armenian satin, silk, carpets and other kinds of fabric was spread throughout many countries.

In their travelling notes the foreign travellers, as eye-witnesses, presented this trade as a developed one in the well-known centres of Armenian fabrics production. They particularly emphasized the high quality art of painting and tattooing of the Armenian traders, the fineness and luxuriousness of the fabrics, due to which one couldn't mix them with the others, produced in different countries.

*Ռաֆիկ Նահապետյան – պատմական գիտությունների դեկտոր,
ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր*

